КИЇВ

ISSN 0208-0716

11. 1988

hrushevsky.nbuv.gov.ua

КИЇВ

11.1988

Листопад, 1988

ЩОМІСЯЧНИЙ
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ
ТА КИЇВСЬКОЇ
ПИСЬМЕННИЦЬКОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ

Видається з 1983 року

Головний редактор
П. М. ПЕРЕБИЙНІС

Редакційна колегія:
О. О. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ
(відповідальний секретар),
М. С. ВІНГРАНОВСЬКИЙ,
Є. П. ГУЦАЛО,
В. Г. ДРОЗД,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ,
П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
Л. Ю. КОПАНЬ
(заступник
головного редактора),
В. І. МИХАЙЛОВСЬКИЙ,
Д. О. МІЩЕНКО,
Ю. М. МУШКЕТИК,
П. І. ОСАДЧУК,
Д. В. ПАВЛИЧКО,
Ю. О. СЕРДЮК,
О. О. СИЗОНЕНКО,
Ю. М. ЩЕРБАК

Редакція:
П. П. Засенко,
А. С. Камінчук,
В. Г. Решетилов,
М. Б. Славинський,
В. Ф. Баранов,
Л. І. Брюховецька,
Г. Г. Кияшко,
О. М. Костюк,
Н. І. Поклад

Художній редактор
В. П. Васильєв
Технічний редактор
С. Н. Старощук
Коректори
Н. О. Кончаківська,
Л. Г. Філіпченко

КИЇВ
Видавництво
«РАДЯНСЬКИЙ
ПИСЬМЕННИК»

ЗМІСТ

ПУБЛІЦИСТИКА

Письменницька анкета

3 *Шевчук Валерій.* ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ. ГЛАСНІСТЬ. ЛІТЕРАТУРА

114 *Цюпа Іван.* ТАЄМНИЦЯ СМЕРТІ НАЧДИВА ЩОРСА

ПОЕЗІЯ

11 *Кочевський Віктор.* І ЖОДНИМ СЛОВОМ НЕ ОБРАЗИТЬ ХЛІБА

15 *Тихий Наум.* О, СОРОМЕ, БЛАГАЮ: НЕ ЗАСНИ!

79 *Каменюк Михайло.* БЕЗ ДЖЕРЕЛА ЗАСОХНЕ ДЕРЕВИНА

ПРОЗА

21 *Баранов Віктор.* ПРЕЗЕНТ ДЛЯ ДИРЕКТОРА. Сатиричний роман

52 *Козаченко Василь.* КОНІ ВОРОНІЇ. Роман. Закінчення

85 *Єнджеєвич Єжи.* УКРАЇНСЬКІ НОЧІ, АБО РОДОВІД ГЕНІЯ

З літературної спадщини

120 *Грушевський Михайло.* СПОМИНИ

КРИТИКА

138 *Погрібний Анатолій.* «БІЛЬШЕ ПРАЦЮВАВ, НІЖ ЖИВ». До 125-річчя народження *Бориса Грінченка*

Зустріч із новою книжкою

145 *Гольберг Марк.* ДВА ДЖЕРЕЛА

...І т. д. і т. п.

147 *Дячков Володимир.* ЧИ «БАЧИТЬСЯ ВЕСНЯНИЙ НАТЯК»?

РОЗВІДКИ. ЗНАХІДКИ. СПОГАДИ

148 *Лущик Сергій.* МИХАЙЛО ЖУК У КОЛІ СУЧАСНИКІВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

hrushevsky.nbuv.gov.ua

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

XXV

Період сих бурсацьких мстительств скінчився доволі скоро, за кілька місяців, під впливом, здається, головно-таки моїх успіхів у класі, які незабаром дали мені дуже авторитетне становище, невважаючи на всі мої смішні сторони: мою фізичну слабість і ніяковість, які стягали не мене глузування, але я їх не старавсь перебороти, вважаючи обов'язком не ховати, а, навпаки, навіть потішувати (?) своє українське чи, по тодішній термінології — малоросійське, інородчество, і т. д. Крім того, треба признати, що я свою бурсацьку пробу перейшов чесно: не скарживсь начальству на своїх обидчиків і взагалі «не підлизувавсь», хоч з боку учительської й начальствующої колегії скоро на мене звернулись різні знаки благоволення. І хоч потім часом траплялося — дехто з товаришів пускав мені жука, що я, мовляв, занадто «угречнений», коли розмовляв з ким-небудь з начальства, але, я думаю, вони розуміли, що тут було не підлизування, а перебільшена уроджена делікатність моєї натури, котра мене з нижчим і слугою змушувала бути так само «угречненим», як і з людьми, від яких щось мені залежало — угречненим занадто.

Тому що я курс третьої класи вже проробив дома, хоч і не дуже влучно, полишений власному промишленію, мені, розуміється, небагато було роботи над лекціями, до мене звертались за поясненнями, брали списувати задачі і т. і. Новим предметом була для мене німецька мова: обов'язковою була одна котрась, французька або німецька, і величезна більшість учеників училась котроїсь одної тільки, а власне, французької. Але бажанням батька було, щоб я взяв і німецьку мову. Тому що вона почалась уже в другій класі, я якийсь час мусів доганяти моїх товаришів, [але] під особливим проводом учителя Карла Федоровича Гана доволі скоро пройшов курс другої класи й прилучився до третьої. Мусів попрацювати над математикою, над французькою мовою, інші предмети давали мало роботи, і я мав багато вільного часу, а при тім міг іти на першім місці в класі. Вже при першій класифікації — за першу третину я викинувся на перше місце між «п'ятьорочниками», не мав п'ятьорки тільки з кількох предметів, а далі — вже не пам'ятаю, при котрій саме класифікації — дістав уже ідеальну «круглу п'ятірку», з котрої потім не сходив уже до самого кінця гімназії.

Не велось мені тільки в однім, і то гірко не велось, а саме — в музиці. Батько бажав, щоб я вчився на скрипці, і з початком шкільного року [я] ставився в музичній годині в залі перед нашим професором музики і капельмейстером гімназіального оркестру гер Краземаном, записався на скрипці, дістав інструмент, кілька день возив смичком серед галасливого реву всяких струментів, потім дістав рупописну школу, писану Краземаном з лаконічними поясненнями ламаною російською мовою, але тут прийшов мені капут. Я не мав твердої руки, смичок мій їздив, як щітка по підлозі, Краземан слухав, слухав і нарешті перестав підходити до мене, що було свого роду [...] порадою закинути науку, до котрої я не мав здібності. Я се розумів і перестав ходити на години, але при своїй вражливості і згризливій вдачі прийняв се як великий

Продовження. Поч. у №№ 9, 10 ц. р.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

конфуз, так що трохи не до самого кінця гімназії не міг слухати музичної какофонії, яка лунала з музичної залі, без певного докору сумління завидував усім, у кого були музичні здібності — майже так, як усім тим, хто танцював! Се також була незагоєна рана моєї свідомості. В Ставрополі, коли в нашому домі танцювали, я не навчився танцювати, мабуть, по малолітності, чи що, і потім зостававсь при тім переконанню, що я занадто несміливий і незграбний для сього куншту, тому не брав участі в лекціях танців, що відбував раз на тиждень в репетиційній залі колишній балетмейстер Балдін. Тим часом багато з товаришів танцювали дуже охоче — нераз уряджували танці вечерами в сінях між гардеробом і клозетом, що служили курильнею і клубом, особливо в зимових годинах, і мені се дуже боліло, і я чув трохи не зневагу до себе, що я не посідаю сеї штуки, не можу брати участі в різних танцюристих забавах, про котрі

Родина Грушевських: Глафіра Захарівна (мати), Михайло Сергійович, Ганна Сергіївна (сестра), Сергій Федорович (батько), Олександр Сергійович (брат). Близько 1886 року. Друкується вперше.

оповідали між собою мої товариші, фліртувати з паннами, як вони, і так далі.

Віддалившись від Галафеєва, що скоро знудив мене своєю нецікавістю, я вже не мав більше таких близьких приятелів, з котрими б жив нерозлучно. Було кілька товаришів, з котрими я сходився доволі близько. Таким був особливо Паладжанов Михайло Іванович, вірменин, пізніший член Державної думи, депутат Баку, кадетсько-вірменський лідер; наша приязнь не була ніколи занадто гарячою, але зосталась теплою через усю гімназію, і скільки пригадую, конфліктів і сварок між нами не було ні разу. Інші зближення були менш тривкі, більш скороминущі й не грали особливої ролі в моїм житті.

Більше значення мали знайомості поза пансіоном. Першого, скільки пам'ятаю, дав мені мій учитель російської мови Климовський Григорій Андрійович. Не зважаючи на свою українську фамілію, він був походженням грек, доволі прив'язаний до своєї національності. Він підтримував знайомості з приїжджими греками, особливо духовними, і був цензором грецьких книжок і часописей у кавказькім цензурнім комітеті. Виховання він був петербурзького, мав сліди близькості до «хорошего общества» і в Тифлісі старавсь підтримувати зв'язки з деякими аристократичними чи високобюрократичними родинами — від часу до часу робив візити на столичний манер, мав гарне

помешкання в «Кружку», однім з найбільш розкішних домів тодішнього Тифлісу, тоді вже, щоправда, дуже занедбанім, і для удержання свого standart of life[1] тримав у себе на кватирі звичайно по кілька грузинських дворянчиків. Не знаю, що водило ним, коли він задумав зробити мене своїм постійним гостем — симпатія чи якийсь рахунок. Але запросивши раз на обід до себе, він раз назавсіди відкрив мені двері свого дому, і я довго і часто користав з сеї гостинності в перших роках свого побуту в гімназії, не маючи інших знайомостей, тим більше, що й хазяйка дому, родом німкеня, Софія Константиновна Фельдт, бувша класна дама, теж ставилась до мене приязно. Звичайно, я виходив у неділю або в свято по сніданню, що бувало після богослужіння, зостававсь у них на обід і о годині 5, приписаній для повороту до пансіону, вертався. Часом, але рідко бувало й так, що я ночував у них, коли бувало кілька день свят. Але я не надуживав сих візит, бо в домі було нуднувато, і одинокою розривкою було читання «Вестника Европы» за старі роки та розмова з хазяєвами, людьми гречними, але далекими від питань, котрі інтересували мене.

Другим знайомим домом, де я теж бував у тих перших роках доволі часто, се був дім правителя канцелярії учебного округа Соколовського; він з уряду свого був знайомий з батьком, а один з синів його був моїм товаришем у класі. Се була дуже людна родина, багато дітвори, але якось ні з ким я не міг заприязнитись, сім'я взагалі дуже була малоінтересна, і я відстав від неї, тим більше у батька відносини з Соколовським стали псуватись, а мій товариш відстав від мене, зоставшися на другий рік, здається в 4-й класі.

Одного разу я був запрошений на обід попечителем, але, видно, не прийшовсь там до масті і повторення не дістав. Син його Антін був двома класами вищий від мене і, очевидно, не інтересувавсь мною; мені — навпаки — була б дуже інтересна така знайомість — я вже згадував вище, що сатиричний огляд класи, котрий мені прочитав Яновський, настільки мені подобався, що я постаравсь написати щось на його взірець про свою класу і тим стягнув на себе біду. Кілька разів просив мене до себе мій товариш, приходящий Володимир Пурцеладзе, і се теж була інтересна знайомість, хоч і з інших мотивів. Мій товариш був великою, розпещеною дитиною, милою дитиною, мало ще розвиненою, але дім його інтересував мене своїми претензіями на розкіш, панство, аристократичність, се перше, що мені довелося стрінути в тім роді, і я бував там дуже охоче. Батько мого товариша Дмитро Пурцеладзе був, здається, чи не духовного походження, бо мені звісні деякі його книжки з грузинської агіографії[2], потім дістав місце члена цензурного комітету; він був трохи археолог, трохи історик — йому належало кілька публікацій по грузинській історії чи археографії, і, довідавшись, що я колекціоную монети, він наділив мене деякими дублетами, або збитими примірниками своєї збірки, котрі я дуже цінив. Він мав вигляд людини скромної, маломовної, був дуже доволі негарний і зовсім не шиковний з себе. Натомість його жінка, росіянка, з роду Звірова, донька якогось смотрителя госпиталя, чи що, була дама з великими претензіями, дуже гарна з себе, і то красою дуже тривкою: я пам'ятаю, як стрів її багато літ пізніше, коли її син був студентом, і тоді вона ще була гарна. Вона була за границею і свій дім старалась поставити на панську ногу; у дітей була гувернантка — француженка, салон був заставлений різними розкішними витребеньками; у Володимира, мого товариша, були гарні книги, в гарних оправах — від нього я, між іншим, позичив собі «Таємничий острів» Жюль Верна, котрого не було в гімназіальній бібліотеці, а котрим я дуже поласував. Все се було дуже інтересне, але Володимир теж скоро відстав від мене, і наша знайомість ослабла.

XXVI

Пансіонські тиранства наді мною ще далеко не закінчились, коли стало наближатися перше різдво мого пансіонського побуту і з ним перспектива подорожі додому на свята. Батьки загодя прислали мені «полушубок»

(баранячий кожух великоросійського крою) для сеї подорожі, і можна собі представити, як я нетерпеливо її чекав. До того трапилась іще оказія: їхав на посаду до нововідкритої в Владикавказі гімназії (не могла бісова личина відкритися двома роками скорше!) новоіменований директор її Виноградов, і батько списався з ним, щоб він узяв з собою мене. За кілька день до різдва він забрав мене з гімназії, і я поїхав з його сім'єю, що складалась з жінки і якоїсь кузини, поштовою каретою. Їхати через гори зимою була доволі прикра історія, особливо коли не було доволі теплої одежі, а у мене був тільки сей кожух,— і нічого теплого на ноги й на уха, і ті й сі мерзли немилосердно, коли приходилося цілими годинами нерухомо сидіти на сильних грудневих або січневих морозах на світанку під час переїзду через перевал, що підіймався на 2000 метрів над морем. Дивним дивом, я не тільки в сю першу подоріж, але і в пізніші, коли досить вистудіював усю практику сих подорожей, ніколи не здобувався на теплі пледи чи які-небудь речі, які б дали мені захист від морозу: кожух за повною його непридатністю був закинений, явилось ватоване пальто в додаток до казьонного демісезонного, повстяні чоботи (валенки) і верблюжий «башлик» (каптур), але все се не хоронило від морозу, і я мерз завсіди під час сих зимових переїздів немилосердно. Та, здається, вважав занадто, так би сказати, буржуазним заводити задля сих недовгих переїздів теплі причандали і не підіймав сього питання. Правда, що так взагалі у нас велось, що в гардеробних справах ініціатива належала батькам, а їм, очевидно, не приходило в голову, що я так сильно терплю в сих переїздах.

Другою неприємністю, яка псувала сі зимові переїзди, були снігові замети й «обвали» (лавини), що переривали часом комунікацію на кілька день. Все, бувало, їдеш з страхом, а ну ж впаде обвал — не те що бути ним засипаним, хоч і се траплялось пасажирам, тільки доволі рідко, але застрягнути де-небудь на перевалі — особливо в маленькій станції, де не було ні покоїв для переїзжих, ні порядного буфета. На мене ся неприємність спадала нечасто — один раз просидів я на Гудуарі день, чекаючи, щоб очистили дорогу, а то траплялось застрягнути на кілька годин. За всім тим ся можливість настроювала тривожно.

Якби не се, а їхати в теплі, то що за чудовий переїзд був би, коли бувало вдосвіта переїздиш сі безконечні мовчазні снігові рівнини, якісь синяві в нічнім відблиску, а потім бачиш, як засвічуються перші відблиски сонця на найвищих верхах — годі (?) і пізнати, котрі з них вищі в дійсності. Сонце освічує їх малиновими відблисками, потім вони спускаються низше, падають на сніжно-білі згір'я й поля. Світло жовтішає, яснішає. Але воно не оживлює нічого ні трошки — ні звірини, ні людини. І приходить на думку загасла земля, коли на ній зникає всяке життя, і сонце не матиме кого на ній розбудити своїм світлом. Години минають так довго, не розбиті ніяким живим рухом. І не хочеться ні говорити, ні рухатись, щоб не розтрачувати марно енергії в сій мертвій пустці.

Найприємніше бувало їхати на літні вакації, при кінці травня. Багато, розуміється, значив настрій: їхалося додому на цілі три місяці спочинку й свободи. Але й дорога в сім часі була найприємніша. Передгір'я цвіли. Життя спішило взяти своє в сусідстві вічних ледівців. Квітки зацвітали на придорожніх згір'ях. Вівці лазили по диких зламах. Ворушилися люди, і навіть пташки з'являлись у повітрі.

На великдень я першого разу не їздив, бо здавалось: однаково вакації так скоро, що не варт їздити туди й назад. Але в Тифлісі великодні свята пройшли так безконечно нудно, і в пансіоні, і в відвідинах тих кількох домів, де я міг побувати, що більш я не повторяв сього, і всі роки їздив і на різдво, і на великдень, крім останнього року, перед матурою[3], коли зоставсь на великдень, щоб краще підготовитись. І, розуміється, далеко більше рації було їздити на великдень, ніж на різдво, бо й дорога не була така холодна, і дома проводилося час приємніше.

Звичайно, я їздив так званим омнібусом, що виходив о 4-й годині пополудні, їхав без перерви вдень і вночі і приходив вечером другого дня на місце. В нім були самі місця другої класи, котрі я брав звичайно — вони

коштували спочатку, здається, 8 карбованців, потім 12. Рано, о годині 9, виходила карета, в котрій були місця першої класи всередині і другої «в кабріолеті» на переді. Карета ночувала в середині дороги й через те приходила на місце сливе о тій же порі, що й омнібус, що виходив на сім годин пізніше. Нічліг приносив видатки, коли брати осібний покій, а ночувати «в общій» було занадто прикро — се були брудні покої, з одним або двома старими шкіряними диванами, просмерджені смородом старої шкіри і нафтяного чаду; та й канапа часто бувала занята; а платити за кімнату я жалував — хоч се коштувало недорого. Тому я їздив омнібусом — тим більше, що на дорогу тратилося менше часу і вдавалося тим чином часом вигадати день.

Се було свого роду спортом. Звичайно, місце бралося загодя, бо на початку і при кінці вакацій, перед і по святах, саме коли мені треба було їхати, бувало більше пасажирів. Я вираховував час так, щоб якбільше вигадати собі для побуту дома, і коли се була дорога з Тифлісу, звичайно, йшов до директора — випросити собі зайвий день. Але він був, звичайно, доволі скупим, і що найгірше — ставав більш податливим, коли день виїзду наближався, а я вже не міг перемінити дня, на котрий записався. Ся маленька подробиця таким чином все вимагала у мене певної дипломатії.

Їздити мені приходилося звичайно самому,— з-поміж учеників, тим рідше з-поміж товаришів, у мене рідко траплялись товариші подорожі. Часом траплялись люди скільки-небудь цікаві, з котрими можна було поговорити дорогою, але й се нечасто. Ні разу ся подорож не принесла мені якоїсь інтересної знайомості, якоїсь цікавої пригоди, про котру варто було б згадати. Часом трохи бруду, часом трохи життєвого гумору або брутальності відкривалось передо мною. Будь-що-будь, се були моменти в моїм життю, коли я стикався з людьми, мусів уставляти відносини з ними, хоч би й на одну добу, виявляти деяку самостійність, чого не давала мені ні сім'я, під міцною опікою котрої я жив, ні пансіон.

XXVII

Прикро мені було вертатись з перших різдвяних вакацій до пансіону, але найприкріше було вже за мною. Бурсацька нагінка слабла. Я поволі здобував собі привілегійоване становище — спочатку своєї класи, далі — одного з найвизначніших учеників всієї гімназії і нарешті — загальне першенство в ній, свого роду її окраси, і се мало своє значення й свої реальні користі в сій бурсацькій муравельні. Се прийшло не разом, але приходило потроху і давало себе відчувати.

Тим часом я старавсь, чим міг, заповнити своє пансіонське життя. Я з повним завзяттям забрався до колекціонерства. Я згадував уже про різні монети, які я дістав від старого Пурцеладзе: доволі неінтересні вони були для справжнього колекціонера — стерті і забиті, але для моєї колекції, де були майже виключно тільки російські гроші XVIII і XIX в. і півстерті візантійські та римські мідяні, і різне орієнтальне дрантя, здавалось дуже цінним набутком. Його збільшило подібне ж нумізматичне сміття, подароване одним з моїх товаришів Віссаріоном Комаровим, сином доволі відомого в кавказьких кругах генерала Александра Комарова, що в тім часі був начальником так званого вотчинно-народного управління (що завідувало органами самоврядування різних гірських племен), а кілька літ пізніше зробив своє ім'я на момент голосним як начальник російського війська в закаспійських операціях, воно стояло під його начальством під час голосного англо-російського конфлікту на Кушці 1885 року, що загрозив був на момент великою війною.

Мої археологічні інтереси під впливом сих набутків дуже виросли й розширились, я став заглядати до антикварних вітринок під час недільного торгу на еріванськім базарі й купив там собі кілька монет — особливо був пишний з одного сасанідського діргема. Але одного гарного дня я помітив, що

мої монети пропадають з мого пансіонського сховка — вони зникали потроху, хтось, очевидно, систематично лазив до мого сховка, дібравши ключа, і брав потроху, щоб не звертати уваги. Се дуже засмутило мене — якось підтяло мою охоту до сеї колекції. Я не закинув її, але не мав уже такої приємності від неї, й енергія колекціонування ослабла.

Подібне сталось і з іншою колекцією — поштових марок. Кілька з товаришів збирали їх, і се заінтересувало також і мене. В Тифлісі були лавочки, що торгували марками, я став купувати, мінять, діставав дублети в дарунки від товаришів і зібрав невеличку колекцію, замовив у переплетчика альбом, гарно понаклеював — раптом сей альбомчик пропав, хтось з товаришів зробив таку підлість — украв мій альбом, і я не міг дошукатись провинника. Тоді я почав з подвоєною енергією збирати колекцію наново, зібрав справді, але вона тільки розтравляла в мені спомини про страчену — другої такої я не міг зібрати, і кінець-кінцем це мене знеохотило до неї взагалі.

Я помічав за собою се не раз і потім. Спочатку я старався кожду неудачу, кожду утрату нагородити новим зусиллям реставрації втраченого, але реставровання ніколи не давало повного вдоволення, навпаки — воно ятрило спомини про страчене, що здавалось коли не кращим, то відмінним і не заступленим реставрацією. В результаті те завзяття, упертість чи витривалість, котрою я хотів дати реванш за удар, заданий мені, приносив, може, більше прикрості, ніж вдоволення, і, мабуть, було б краще, якби я вмів відразу миритись з ударом, з утратою, не стараючись боронитися з долею і давати їй реванш. Першою весною, коли я не поїхав додому на великдень, я за прикладом кількох товаришів зайнявсь годованням шовковиків. В Тифлісі була велика дослідна станція шовківництва, утримувана державним коштом, і не знаю, хто вже з учеників стояв настільки близько до неї, що міг діставати т. зв. грену, себто яєчка шовківників, а хлопців, ознайомлених з процесом вигодовування їх, було досить, бо в різних місцевостях Кавказу сей промисел затримався між людністю, а в тім часі адміністрація задумала заопікуватися ним, стала заводити дослідні станції, надумала вжити до того учителів — так що за кілька років дослідна станція шовківництва заснувалась і у батька при педагогічнім музею його дирекції. Певно, якби між учениками й адміністрацією гімназії відносини були більш близькі й щирі, то бажання учеників зайнятися шовківництвом, ставши відомим адміністрації, знайшло б повне спочуття її й могло б уложитися у вповні раціональні й дуже корисні форми. Але що сього не було, то й наше шовківництво велось в обставинах просто варварських, без усякої помочі, потайки від начальства. А втім, хто його зна — чи не тому й захопило воно було нас, що не мало ніякого офіціального характеру і велось потайки, як щось недозволене.

Місцем пробутку черви служили шуфляди наших столів, се не було дуже гігієнічно для гусельниць, але що ж робити. На підстілку вживали старих газет, покладаючи морвове[4] листя то на одну, то на другу, щоб гусельниці переходили на другий аркуш і давали можність. Листя ми стелили звичайно зрання і після лекцій. Діставати його було нелегко. Кілька морвових дерев було в городі, з них листя приходилось збирати крадькома, бо вступ до городу відкривався нам тільки зрідка. Але сих дерев не ставало, і ми старались добувати їх всякими способами — під час прогулок, відпусток, а також від приходящих, що мали тепер поручення приносити листя, йдучи рано до гімназії. Так чи сяк, не дуже, мабуть, ситно і гігієнічно, але гусельниці наші вигодувались і почали шукати місця, щоб завинути своє павутиння, і ми клали тоді їм гіллячки, щоб вони мали де зробити свої пухирці і замерти. Пухирці (кокони) повиходили досить дрібні, гусельниці не були досить сильні. Я не мав серця задусити їх потім, як се робиться для того, щоб розмотати кокони на шовк: їдучи додому на вакації, я забрав їх з собою, з них повиходили мотилі і, спарувавшися, знесли грену. Тим операція скінчилася, не мав охоти більше поновляти її, і коли навіть згодом черву виводили в більших розмірах при музею в Владикавказі, я вже не мав охоти тим поінтересуватись.

Я, зрештою, мав тоді нагоду більше ввійти в господарські інтереси, але в сей бік мене тоді не тягло. Батько саме купив ділянку від Долбежева і спішив засадити її приписаною скількістю овочевих дерев, щоб дістати права власності на неї: купував і виписував щепи, купив коняку, щоб їздити на сей хуторець, став ставити хату. Копав рови наоколо. Висаджував межу тополями, перекопував камінистий грунт під город.

Сі клопоти дуже його займали, він з любов'ю вдався в садівництво, читав підручники, задумував завести культуру винограду, виробляти овочевий сидр. Його заходами кусник камінистого грунту за кілька літ перемінився в чудовий сад з гарними квітниками, овочевими шпалерами, виноградними і ягідними плантаціями, гарними овочевими деревами. Тоді я дуже полюбив його, але тепер заходи й клопоти батька мене не потягали — навпаки, всякі оборотні сторони медалі, в тім роді як непорозуміння з сторожами-латишами, рекомендованими Долбежевим, спори за границі, за водопровідні канали і т. ін. мене відтручували й зневагували. Мій час до всього сього прийшов пізніше, поки що я жив інтересами іншими.

XXVIII

У мене нема під рукою тифліських часописей, які б дали мені хронологічні докладні дати деяких важних подій, які нарушили монотонну течію нашого пансіонського життя. Я згадаю про них без докладнішого датовання, без хронологічного порядку. Чи я ще дуже був зелений (тільки ще перейшов до четвертої класи), щоб скільки-небудь ближче заінтересуватись незвичайним для Тифлісу з'їздом учених з нагоди V Археологічного конгресу[5], що періодично, що три роки, відбувався в більших культурних центрах Росії. У мене в пам'яті зостались тільки деякі дрібниці: членські значки, в котрих парадували деякі з наших учителів, відгомони в газетах, особливо в гумористичній часописі «Фаланга» (фаланга — їдовитий місцевий павук), що попадала частенько до наших рук, коли там чіпали звісних нам людей, тощо. Пригадую, напр[иклад], собою якісь іронічні пародії на доклад нашого учителя історії Мікелядзе на сім з'їзді. Тим часом на сім з'їзді зібралось так багато людей, які мені скоро стали такими близькими й інтересними. Приїздив «великий старець» української історіографії Костомаров, що доспівував свою лебедину пісню, й на сім з'їзді так був збентежений стрічею з своїм колишнім союзником, нашим учителем Миколою Івановичем Гулаком[6]. Приїздив Володимир Боніфатійович Антонович[7] з товаришкою своїх археологічних екскурсій, пізнішою дружиною своєю Кат. Мик. Мельник[8].

Законопатилися, як звичайно, з сього приводу й місцеві археологи й антикварії; мабуть, не один з тих дублетів, що попали потім до моєї «колекції», стояв в деякім зв'язку з археологічною виставою, приготовленою на з'їзд. Розкопки, які велись в зв'язку з ним, незвичайно збагатили археологічний відділ місцевого музею — одинокої наукової інституції, котрою міг похвалитись тодішній Тифліс, і робив нею справді сильне і імпозантне враження на мене в тодішніх, гімназіальних моїх літах: се ж перше, що я побачив в тім роді.

Більш пам'ятним зосталось наше домашнє свято — ювілей нашої гімназії[9], котрий Л. Л. Марков захотів відсвяткувати шумно й заімпонувати громадянству. Задовго під проводом нашого учителя малярства малювалися щити з усіма гербами світу — особливо вдячний матеріал дали центрально- і полудневоафриканські республіки з своїми кучерявими, ніякою геральдикою незнаними гербами. Сі герби мали підтримувати такі ж всесвітні короговки. Плелися в безконечній масі гірлянди. Робилися кольорові ліхтарі й лампіони. По замислу директора в день юбілею мав відбутись грандіозний бал: бібліотека, репетиційна зала, дортуари[10], музикальна зала — все се мало бути обернено в салони й залі для танцю. Наші ліжка попереношено на сей час в коридори на долі, всіх, хто мав родину в місті, пущено додому, заняття на кілька день

фактично припинено. Все се було дуже весело, дуже інтересно,— інтересніше від самого балу. Може, хто потішивсь з нього з тої безконечної публіки, що залила в той вечір нашу гімназію, але мені подібні бурсаки без більшої практики збирались на сім святі при доволі кепськім інтересі. Я й інші, котрі не танцювали, записалися в розпорядчики. Дехто рахував при тім на солодощі, що великими купами були виложені на столах. Кажуть, що декому се вдалось, але я не пожививсь і тим, коли при першім антракті вся отся публіка — й підлітки, й старші, «батьки й діти» кинулись до сих столів і, за браком обслуги, приготовлених порцій, мисочок і всього потрібного, почали хапати, загрібати карамель, мармелад і не знаю вже що просто руками, замазуючи рукавички, рукава, більше топчучи і нищучи, ніж дістаючи. Все се було доволі сумно і дало вдячний матеріал тільки «Фаланзі».

Я пригадую ще літературно-музичну вечірку, уряджену для публіки п'ятикласниками чи шестикласниками, коли я ще був, здається, в третій класі. Се була остання в тім роді, не знаю чому — чи начальство не хотіло їх більше, чи самі ученики стратили до них охоту. І тут в пам'яті зосталось головно приготовання — репетиції оркестру, репетиції деяких декламацій (пам'ятаю некрасовський монолог «Матері»), декорації, що малювались учениками при участі одного з найбільш непопулярних чинів — надзирателя Дробязгина, котрого ученики прозивали за високий зріст і малу голову «цикопією». Потім він зник з нашої гімназії, після того, як виступав в суді свідком в доволі брудній історії. Йому закинули щось, чи не близькість до утримання якогось люпанару[11], і він з сього приводу писав в газетах пояснення, яке кінчилось фразою: «Вот весь факт этого дела». Се пояснення, здається, зарізало його не менше, ніж сам процес, і після сього Д. зник, кажу, з наших горизонтів. Тоді ж, під час приготовань до вечірки, він несподівано для всіх нас виступив в ролі маляра чи декоратора, не берусь уже судити, наскільки вдатно. З самого концерту нас, здається, погнали за браком місць, котрих не ставало для запрошеної сторонньої публіки, бо концерт відбувавсь в доволі малій залі.

Щорічним пописом гімназії бував «торжественний акт», що відбувавсь не при закінченню шкільного року, а вже по вакаціях, в день св. Івана Богослова, 26 ст. ст. вересня.

На сей день загодя гімназіальний оркестр готовив кілька інструментальних нумерів, гімназіальний хор кілька вокальних; виставлялись різні рисункові роботи й вироби столярської майстерні. Директор виступав з коротким справозданням, один з учителів, «секретар» педагогічної ради, оголошував імена учеників, що скінчили гімназію й переведені були до старшої класи. При сім проголошувалися ймення укінчених медалістів і нагороджених при переході до вищої класи нагородою першого і другого степеня. Перший степень була книга і «похвальний лист», другий — сам похвальний лист. Сі нагороджені виходили і діставали свої нагороди з рук присутніх достойників, що засідали в перших рядах публіки: бував часом намісник або главноуправляющий, екзарх — вища духовна православна особа, його вікарії, духовні «інославні» й іновірці, вищі чини адміністрації. Взагалі, при бідності тодішнього тифліського життя, коли за першою гімназією ще зоставалась слава вищого огнища й розсадника культури, сі акти мали доволі імпозантний характер і збирали багато публіки. До них пильно готовились — в менших розмірах повторялось те, що було перед ювілеєм. Але ученикам ніяких веселощів не чинилось. Пансіонери діставали на обід вино і що-небудь солодке — пряники абощо, і тільки всього.

Починаючи від переходу до четвертої класи, себто від вересня 1881 р., я все дістав першу нагороду і цінив се подвійно — як гонор і як побільшення моєї бібліотеки. Першим разом я дістав поезії Некрасова, нову збірку в однім томі, другим — твори Пушкіна, потім Гете в російськім перекладі, ілюстровану історію Петра Великого Брікнера і, нарешті, найменш інтересне з усього — «Подвиги человеческого ума», рід технічної енциклопедії, зовсім перестарілої для того часу, до котрої я майже ніколи й не заглядав.

Перспектива виступити публічно за своєю нагородою, чути проголошеним

своє ім'я, стати хоч на короткий момент центром уваги сього блискучого зібрання, притягнути до себе погляди гімназіальних дам і панен — сестер і знайомих гімназистів, перспектива ся змушувала загодя приємно хвилюватись серця нагороджених. І мою душу сі моменти застроювали солодкою, але недоброю отрутою, одною з найшкідливіших, котрої ім'я — амбіція.

Друга, але далеко скромніша парада відбувалася в день іменин директора, на Льва папи римського, десь коло 20 лютого. Полягала вона в тім, що делегація від клас, звичайно, по одному ученику в супроводі когось з начальства, перебравшись в мундури, йшла на директорське помешкання і в його кабінеті складала йому устами котрогось з старших учеників поздоровлення, по чім наступала подяка директора, щось в роді cerele, і ми йшли назад, а за обідом в пансіоні було вино й щось солодке. Я, здається, від першого року брав участь в сій делегації й цінив її як певну відзнаку, хоч делегати не вибирались, а призначались і призначались, так би сказати, самою адміністрацією.

XXIX

Коли мова про гімназіальний персонал, то перше місце в моїх споминах належить «одному з наших святих», святих українського відродження, з котрим мені прийшлось стрінутись, на жаль, тоді, як я був занадто малий, щоб відповідно оцінити сю стрічу, щоб зблизитись до сеї дорогої мені тепер постаті, та й він був уже занадто знемощілий, зламаний життям, щоб можна було сміти приступити до нього з надією на якийсь суголосний рух з його боку. Я говорю се, розуміється, про згаданого вже вище Миколу Івановича Гулака, одного з найблагородніших кирило-мефодіївців, що замість творів свого духу лишив українському громадянству взірець моральної гідності, благородної резигнації і витривалості. Але сей образ, котрий чарує нас тепер в актах кирило-мефодіївського процесу[12], зоставсь невідомим ширшому українському громадянству свого часу, запечатаний сімома печатьми жандармського ділопроізводства. Він блиснув перед нашою суспільністю тоді, коли ім'я покійника давно стало порожнім звуком.

Відомості про нього взагалі незвичайно вбогі. Коли я довідавсь про смерть покійного, я просив Ник. Вас. Горяєва написати спомини про нього і надрукував їх тоді з своїми додатками в ЛНВістнику[13]. Недавно з'явились спомини проф. Єгіазарова, що проходив першу тифліську гімназію трохи раніше від мене і був у Гулака дома, але й він дуже мало що міг розповісти про нього[14]. Дивно, що після катастрофи 1847 р[оку] Гулак так далеко відійшов від українського життя, від українського руху і від земляків-українців. Чи зіставив занадто чіткі враження сей процес, де дехто з арештованих занадто розпустили язика, виявили певну малодушність? Відомо, як прикро стрів Гулак Костомарова, що розмахнувся був на тифліськім з'їзді з сердечними почуттями до колишнього приятеля, а Гулак виявив повне небажання входити з ним в розмову, трохи чи не подав навіть руки йому. Се толкували тим, що Гулакові були звісні не дуже приятельські зізнання Костомарова щодо Гулака в процесі, але, може, се треба поширити і пояснити загальним знеохоченням його до земляків після катастрофи, процесу, заслання — й того відношення, яке виявило українське громадянство до сього першого українського політичного процесу.

Не берусь, розуміється, казати напевно, але легко можу собі уявити, що той переляк, з яким українське громадянство почало замітати всякі сліди близькості з кирило-мефодіївцями, з їх ідеями, з українським рухом взагалі, міг справді глибоко вразити Гулака з його високими поняттями про гідність, честь і все таке інше, виховане в атмосфері німецького романтизму 1840-х рр., в Дерптськім університеті, де він виховувавсь. Від часів його висідки в Шлісельбурзькім казематі і висилки до Перми не бачимо у Гулака найменшого сліду потягу до українства. Він інтересується різними-прерізними речами, тільки не українством.

Оповідають, що він — юрист по спеціальності,— зайнявся в в'язниці математикою, тому що йому не давали інших книжок, крім математичних, став справді добрим математиком, вчив математики в Одесі, писав про четвертий вимір[15]. Оповідають, що він віддавався музиці, що він займавсь ботанізованням і добре знався на ботаніці. В Тифлісі він зайнявся місцевими пам'ятками, напр., читав лекції для ширшого громадянства про славну грузинську поему Шота Руставелі «Барсова шкіра» (найшанованіший твір грузинської літератури, предмет національної гордості грузинів). Я пам'ятаю, під час мого побуту в гімназії книгарський [переказ] про книжку Гулака на французькій мові про сей твір «Le pean de barse». Правда, як бачимо, він не вертався не тільки до українства, а й до тих студій, що були його спеціальністю перед катастрофою — до права взагалі і слов'янських юридичних старинностей зокрема. Неначе хотів він зовсім розірвати з старим життям, з його інтересами, з його споминами.

На жаль, повторюю, ми занадто мало знаємо про нього, щоб судити про се. І я особисто не маю ніяких особливих даних про се. Я бачив його тільки на лекціях в нашій класі, в першім році мого побуту в гімназії, і се був чи останній, чи — найбільше, може,— передостанній рік, що він ще вчив в гімназії. Він не здававсь уже на се. В маленьких класах, де він учив, не мали поняття про його минувшину, не мали ніякого поважання для його імені. Він учив нас в третій класі початків грецької мови, і сей час був вповні страчений для нас. Добре пам'ятаю його фігуру — він мав вигляд німецького професора або пастора, тримався величаво,— не знаю, чи з свідомості своєї гідності, чи наслідком фізичних дефектів. Ходив він дуже тяжко, маленькими кроками, ледве пересуваючи ноги, був дуже короткозорий і високо підносив голову в окулярах. Вбирався в чорний сурдут, ясні сподні. Говорив поволі, але ще доволі гучним повним голосом. Але від перших же годин, коли він почав учити нас грецької азбуки й письма, мусів зненавидіти нашу класу. Кляті хлопці, мабуть, знали, що можуть собі позволяти у нього. Вони починали переговорюватись, грати на органику, нарешті співати на мотив: «І лід тріщить...» грецьку азбуку: пі пі, ро ро, сігма сігма, тау тау. Бідний Гулак кінець-кінцем тратив терпеливість і кликав надзирателя з коридора до класи; надзиратель стромляв голову в класу, але тільки що двері зачинялись, спів підіймавсь наново. Нарешті надзиратель сідав в класі — ставало тихо, він виходив — починалось наново. Гулак записував, кого попадав, але се нічого не помагало — та й хлопці дурили його, називались невірними іменнями, удавали непричетних. Кінець-кінцем Гулак став все рідше приходити, і, здається, від різдва його заступив інший учитель.

Коли я, кілька літ пізніше, познайомивсь з історією Кирило-Мефодіївського брацтва й довідавсь про ролю в нім Гулака, я, розуміється, став іншими очима дивитись на нього, але [він] в тім часі зник уже з нашого овиду. Коли я потім познайомивсь з Горяєвим, що знав Гулака особисто, я міг би через нього старатись познайомитись з Гулаком. Але Горяєв сам взагалі був не особливо скорий на такі речі, і, почувши від нього, що Гулак живе взагалі дуже ізольовано, не любить знайомостей, я не насмілившись просити його звести мене якось з Гулаком, бо й взагалі був не дуже відважний на такі речі.

XXX

Коли в особі Гулака перед нами пройшла непізнана й не оцінена людина, перед якою ми повинні б були побожно схилити чоло, коли б хтось був такий мудрий, що пояснив би нам відповідно його минуле, то зате, може, побільшеним поважанням і репутацією ми окружили іншого дивака, який пересунувсь перед нами, теж не відкриваючи нічого з свого духового змісту. Се був учитель французької мови Арнольд Цезарович Стадлен. Він узяв нас від п'ятої класи, перемінивши доволі мало інтересного добродія Таліше, швейцарця, що ніс

обов'язки швейцарського консула в Тифлісі, був завзятий стрілець, але не виявляв ніякої особливої інтелігенції і у нас не мав особливого поважання. Про Стадлена ж говорили, що він «філософ», не просто філософ, що займається філософічними питаннями, а має такий степень «філософа», котрий, мовляв, не дається за що-небудь. Чи в основі сього лежало щось реальне, може, степень доктора філософії якогось заграничного університету, я ніколи не мав нагоди розслідити. В гімназіальній бібліотеці я знайшов кілька витинків з петербурзьких журналів з статтями Стадлена, мабуть, даних до бібліотеки ним самим. Се були, пригадується, статті про новішу філософічну літературу, вони в кожнім разі свідчили, що сей чоловік мав ширші наукові інтереси, які підіймали його над рівнем нашого учительства. Але в тім часі він виглядав якимсь опущеним і підупалим. Оповідали про нього, що він сильно випивав, і навіть не без комізму представляли, як він, не тратячи слова, підходив до буфета й одним тяглим, округлим рухом утерши себе під носом, показував на фляшку й, випивши чарочку, також мовчки відходив. Був він дійсно маломовний і в класі, при тім трохи глухий — з сього користали, щоб переговорюватись або пускати якісь слівця під час його години. Але взагалі остерігались і взагалі ніякої фаміліярності з ним не допускали, побоюючись його гострого язика, більше ніж кепської ноти в його журналі. Подивляли його догадливість, з якою він відкривав, коли ученики користувались з «ключів» при перекладах, і взагалі, як я кажу, мали до нього дуже велике поважання. До кінця він нас не довів, теж зник з гімназіального овиду, і лекції французької мови по нім узяв типовий французик з кадетського корпусу, котрого ніхто не поважав, не слухав і не вчився.

Науковими інтересами заявляв себе і учитель німецької мови, Карл Федорович Ган, теж людина як на звичайний рівень учителів нових язиків зовсім не звичайна. Про нього оповідали освідомлені люде, що жінка намісника, в. кн. Ольга Федоровна виписала його до своїх дітей, але що його типовий швабський акцент не сподобавсь їй, то його «устроїли» в гімназії. Він скінчив богословський факультет в Тюбінгені, дійсно мав відповідну для пастора тяжку, замашисту поставу, дуже спокійний характер, тримавсь гідно, вмів прищепити ученикам пошану, і ніколи ніхто не міг собі позволити якого-небудь жарту, коли у нього траплялись непорозуміння з російською мовою. Знав він її одначе добре. Інтересувавсь класичною філологією, історією й етнографією. Зладив велику вибірку звісток про Кавказ і грецьких і римських письменників, друковану в «Сборнику» Кавказького учебного округа, з наукового погляду не дуже цінну — особливо в порівнянню з подібною ж збіркою Латишева, що стала виходити по тім. Більш імені йому зробили потім етнографічно-археологічні публікації на німецькій мові — результати подорожей, які він робив в ширших розмірах потім, коли вже я облишив Тифліс. Я знаю їх тільки по імені («З Кавказу», «Кавказькі подорожі й студії», «Образи Кавказу» й ін.). Яких-небудь моральних зв'язків з ним у нас не було, він тримавсь здалека, здержливо й сухо, не допускаючи ніякої фаміліярності.

Улюбленцем нашим, та й усеї гімназії був зате — дивно й неймовірно сказати — учитель латинської мови Адольф Фабіанович Якшич. Він узяв нас в четвертій класі і вів, доки не кинув гімназії, щоб виїхати за кордон на курацію, і після того закинув службу. Він був з роду хорват, вчився в однім з австрійських університетів, здається, не в Відні. Належав, значить, до категорії «братушек», що на поклик Д. Толстого[16] пішли до Росії насаджати класицизм, але як не подібний він був до звичайного сього типу! Він робив враження людини незвичайно ясної, м'якої, доброї вдачі, мудрого епікурейця, ні до чого особливого не прив'язаного, не захопленого ні кар'єрою, ні скупством, ні амбіцією. Державсь він дуже гідно, не шукав прихильності начальства, не добивавсь популярності в учнів, але вона сама йшла до нього. Знав свій предмет, але не був педантом; учив добре, але не мав амбіції величатися своїми педагогічними успіхами. Дуже не радо давав лихі ноти, але ученики, я думаю, стільки ж учились з бажання доброї ноти, як і з боязні

зробити прикрість сьому улюбленцеві гімназії. Ми знали й любили його, перше ніж він був нашим учителем і тим більше прив'язались до нього, коли він взяв нашу класу. Сам вид його викликав симпатії. Гарний з себе, брюнет, колись кучерявий, але тоді вже доволі лисий, червоний на лиці, наслідком приливів крови, від котрих терпів, легкий на ходу — ходив якось вихилясом, наче в кадрілі, недбало вбраний, часом в сильно блискучих витертих сподніх й форменнім фраку, в добрім гуморі, готовий весело й безжурно засміятись на який-небудь ученичий дотеп, але сам не блягер[17], не анекдотист, як то буває часом. Мавши щасливу нагоду ближче познайомитись з ним і бувати у нього дома, я міг переконатись, що се була дійсно хороша, хоч і не блискуча, і не претенсіозна людина. Коли він захорів і кинув нашу класу, ми з власної ініціативи скинулись грошима й піднесли йому срібний грузинський збанок, але він просив його продати й віддати гроші котромусь з незасібних учеників. І ми дуже жалували за ним.

Коли Якшича можна було назвати утіхою нашої класи, як Тіта звали «утіхою роду людського», то свою грозу мала вона в учителю математики Окронілі Елізбаровичі Хевсуріані. Взяв він нас в третій класі як учитель і господар класи (в сій ролі він себе одначе не проявляв) і вів до кінця, покликавши своїм завданням, як сам казав, показати на нас, що може осягнути добрий учитель математики. І школив же він нас, і допікав і наукою, і задачею, і рисунками, і спеціальними методами — особливо в тригонометрії, котрої вчив зовсім незалежно від підручника (так що тільки з записок можна було навчитись). Дійсно, результатів він добився незвичайних. Математика, без сумніву, була у нас першим предметом. Присвячували ми їй часу й уваги більше ніж чому. Хевсуріані тиранізував нас своїми вимогами. Але все-таки ми його поважали, а не ненавиділи. Знали, що він не був нашим ворогом, нашим мучителем, що він хотів нас навчити і мучив не тому, що хотів нам докучити, а тому, що занадто любив наш предмет і був ним пишний. В сім відчувалась безпосередність і непоготованість в своїх вимогах варвара-неофіта, і він добивавсь своїх результатів у нас не тільки своїми з'їдливими докорами, лихими нотами, а й тим безпосереднім поривом, який він вкладав у свою діяльність учителя. Коли не йшло по його, коли ми чи хтось з нас занадто показували себе недогадливими, щось занедбав, переплутав, Хевсуріані справді доходив до такого гніву, що забував себе. В такі моменти й найбільш сміливі з нас (а були й дуже сміливі) не важились йому відказати щось, бо — чулося — він міг би натворити речей страшних. І йому дарували, чого не дарували б нікому — коли він кричав, коли він лаяв, коли йому траплялось вхопити в роз'яренню ученика за ковнір або кинути до нього крейдою. Се бувало рідко, бувало в щирім гніві і се пробачали йому не з рабського страху — знали, що директор не був дуже прихильний до Хевсуріані, і коли б ми витягнули против нього такі історії, вони б йому не минули. Думаю, що ми шанували його безмежну відданість свому предметові, його дитячу, чи як я сказав,— може, краще — варварську щирість, яку він вкладав у своє не дуже світле ремесло.

Він давав багато матеріалу до жартів — своєю фігурою, з величезним носом, з дивною шевелюрою (потім йому почала лисіти голова, якось дивно, місцями), і він став носити рід тюрбану, мастив голову якимись спеціями, і сі лисі місця дійсно позаростали. Говорив він по-російськи лихо, а вимову мав прекуріозну, і своїми слівцями й різними випадами сотворив цілу серію анекдотів, більше або менше правдивих, котрі залюбки повторялись в наших балачках, з відповідними інтонаціями, які головно й давали сіль сим анекдотам. Посміхаючись з його ⟨...⟩ ентузіазму й лихої мови, зложили жартовливі вірші від його нібито імені на честь його жінки:

Ах ті Сона моя Сона
Золотая звездика
Ті сідела на балконє
Как сінічка в гнездічка.

І Лаплаці і Гуєлі —
Любовалса звездічка,
Фамилгаціті і Капелі,—
А мі тебе Сонічка і т. д.

Але, розуміється, ніхто не смів подати перед ним і виду, що сміються з його мови. І був се не тільки страх. Безсумнівно, його поважали і з приємністю вклонялись йому й його жінці, маленькій грузиночці, отсій самій Соні, коли стрічали в місті. Вона відклонювалась нам теж, і, судячи з приємного усміху, можна було здогадуватись, що Хевсуріані дома з приємністю говорив про свою класу і своїх учеників, котрих він школив так немилосердно. Судячи по тим добродушним розмовам і жартам, в котрі він зі зручністю старого ведмедя часом запускався з нами, було ясно, що він уважає свої відносини з нами за якнайкращі.

Таких щирих нот, які б лагодили суворість офіціальних відносин, не було в поводженню другого нашого «бича», учителя грецької мови Августа Августовича Гуммеля. Був се німець, сильно старий на вигляд, але ще сильний, високий, похилий, з похмурим сквашеним видом, з сивою прижовклою бородою. Про нього казали, що він служив в німецькій артилерії, але се, очевидно, анекдот. Він добре знав свій предмет і виявляв певний інтерес до нього — під час коли він нас учив, він зробив екскурсію в Грецію й оповідав про Шліманові нахідки, котрі оглядав там. По-російськи говорив не зле, але з лихою вимовою, так що іноді не можна було зрозуміти, що за слова він казав (пам'ятаю, як нас заклопотала «блеха», котру греки носили на панцирі, поки один з найбільш догадливих не здогадався, що се має бути бляха).

Взяв він нашу класу доволі пізно, здається, в шостій класі, після того, як по грецькій мові після Гулака перемінилось кілька учителів, і вона не стояла світло в сім предметі. Школив він нас і мучив мало що менше, ніж Хевсуріані, але в нім не відчувалось тої безпосередності й щирості, що в нашім дикім Хевсурі. Він посміхавсь з наших помилок їдовито, іронізував кусливо, з своєю вічною скавпленою міною. Він змусив нас навчитись грецької мови як рідко, ми знали її більше ніж треба. Але його години були прикрі, вони робили враження гнітюче, і Гуммеля ми боялись і не любили.

Інтересних лекцій, які б зацікавлювали змістом, давали щось більше, ніж пояснювання і облекшування того, чого треба навчитись, взагалі сливе не було. Директор Марков, читаючи географію Європи, дещо вносив з своїх подорожей, з своєї особистої знайомості з західноєвропейськими краями. В вищих класах він викладав теж дуже інтересний предмет — фізику, але не вмів нас заінтересувати нею. Я вже казав, що він тримався паничем, аристократом, що недосяжно вище стоїть над усім сим гімназичним окруженням. Він і до гімназії, і до науки, і до своїх уроків немов доторкався в рукавичках. Сі аристократичні претензії брались учениками іронічно, тим більше, що їм було відомо, наскільки мало прийнятий Марков серед дійсної тифліської аристократії. Вони рішучо не давали йому собі імпонувати.

Найважніші гуманітарні предмети — історія літератури й історія — були обсаджені так, що вони давали дуже мало. Години історії були порожнім місцем, учитель історії — флегматик, людина без темпераменту й якогонебудь заінтересовання, міг розвіяти всякий нахил до його предмету. Для історії літератури ми дістали з п'ятої класи нового учителя, Дм. Мик. Шосте. Він тримав нас в руках і змушував вчитись серйозно, але він дуже мало давав від себе — коли-не-коли кілька коротких заміток до того, що знаходили в підручнику. Він був свояком Валицьких, але я не знав його близше, і ніхто не знав. Він тримавсь здержливо, замкнено; не знати було, щоб з кимсь він жив близше. Ученики його поважали й побоювались — в нім чулась людина розумна, не зовсім звичайна — якась трагічна тінь, немов якась тайна лежала на нім, і пізніше се наче справдилось: він застрілившсь зимою 1886/7 р., коли я вже пішов з гімназії. Про причини й обставини я не мав нагоди нічого розвідати.

XXXI

Ученича братія була також різноманітна, як і учительська. Головну масу,— але дуже різнородну, розуміється,— становили «росіяне». В сій категорії розпливались і українці, і різні зросійщені німці, і навіть поляки. З українців я один, наскільки знаю, афішував свою національність. Поляки, розуміється, називали себе поляками, але не відрізнялись скільки-небудь і не відокремлювались від росіян. Се були звичайно діти різних урядників або людей вільних професій, які жили на Кавказі довго і в значній мірі асимілювались з місцевим життям. Се був секрет колонії. Вона мала ту прикмету, що збивала кінець-кінцем в одну масу всі ті незвичайно різнородні елементи, які попадали сюди: великоросів, поляків, західних слов'ян, німців і різних більш або менш зросійщених європейців. Всі вони чули себе тут гістьми, приходнями, колоністами, в сій чужій обстанові, супроти тутешніх тубільців, які більш-менш однаково неприязно дивились на них, як на агентів одної й тої ж самої власті, без різниці їх професій і національностей, що відтискали їх самих від публічної діяльності, перехоплювали у них уряди, робили конкуренцію в свобідних професіях. Не знаю, чи була яка-небудь докладна процентна норма для тубільців, але зовсім ясно було, що їх умисно відпихають, напр., від шкільних посад там, де в школах вчилися їх одноплеменники, і вони мусили шукати собі місця в місцевостях з великоруською чи українською людністю, де на них дивились також як на інтрузів[18], сміялись з їх мови, і т. і.

Але треба сказати, що, збиваючись в одну масу в своїм протиставленню тубільцям, вся ся російська інтелігенція дуже добре обживалась на Кавказі, починала його вважати своєю другою вітчиною і протиставляла себе Росії — російському елементові метрополії. Серед неї розвивавсь певного роду місцевий кавказький патріотизм. Вона розсмаковувалась в місцевих особливостях, не тільки в полудневій природі Кавказу, його кліматі, овочах, вині, а і в різних прикметах місцевого побуту, місцевих звичаях, особливо життя грузинського,— найбільш мальовничого, сибаритського, розкішно розвиненого, завдяки оригінальній культурі і сильному (гіпертрофірованому) в нім елементу аристократичного, поміщицького, з його лицарськими потягами і сибаритськими смаками. Між кавказькими старожилами-росіянами нерідко стрічались такі окавкажені, огрузинені люди, часом зв'язані й родинами з грузинськими фаміліями, завсіди перейняті прив'язанням до місцевого побуту — часом, може, й глибше, ідейно зв'язані з місцевим національним життям, але се, очевидно, стрічалося рідко взагалі, і між нашою гімназіальною публікою я щось не дуже пригадую собі такі постаті.

Взагалі, се мушу підчеркнути, що національної ворожнечі не відчувалось в нашім кругу, не вважаючи, що се був час доволі різко вираженої русифікаційної політики. Може бути, що се стояло в зв'язку з іншим характеристичним явищем, яке я також хочу тут підчеркнути — дуже значним аполітизмом всеї сеї ученичої братії. Я просто-таки не пригадую розмов на політичні теми, хоч діялись речі, які могли б спинити на собі увагу навіть людей не розвинених політично. Я був в третій класі, коли цар Олександр згинув від бомб російських терористів[19], і я не пригадую собі розмов на сю тему, ні між нами, ні з боку нашого начальства; тільки батюшка о. Халідзе пальнув у велику п'ятницю проповідь, де до Пілатової жінки, що обстала за Христа, приплів бідну Соню Перовську, одну з учасниць атентату, мовляв, яко контраст до тої милосердної жінки! А між нами тим часом були хлопці під усом, котрі б могли спинятись над такими політичними явищами. І пізніше, коли ми були в вищих класах, ми не говорили про політику. Може бути, тут дещо значив сей-таки тон начальства, який не накидав нам офіціозних поглядів, «здорового націоналізму» і всяких таких інших теорій. Може, ми інстинктивно відчували, що в сій сфері не знайдемо спільної мови, і мовчки виключали її з наших розмов — так як англійці по сумних переживаннях релігійної боротьби мовчазною згодою раз назавсіди виключили з товариських розмов релігійні теми?

Розуміється, я певний, що серед учеників старших клас, особливо приходящих, могли бути люди, близькі до національно-політичних гуртків. Але я певний, що між моїми товаришами таких не було, і навіть якогось яскравого національного афішування не було помітно.

Тифліс тоді як місто був в руках вірмен — вони становили в нім головну фінансову, економічну силу, і на виборах до міської думи головою завсіди виходив вірменин. В гімназії вірмен також було багато, після «росіян» різних категорій се була найбільша група. Якоїсь виразної ворожнечі, різкого відчуження від них не було, але певна неприязнь відчувалась — як взагалі до вірменської людності інші національності ставились неприязно, наслідком їх економічної переваги і конкуренційних успіхів: енергійні, жадні в громадженню грошевих засобів, неперебірчиві в способах, вони супроти інших народностей, грузинів, татар і різних гірських племен грають тут ролю подібну до євреїв. І ученики-вірмени з сих же мотивів відсувались і тримались разом. Їх дуже мало було в пансіоні, небагато їх бувало також в нашій основній класі, а всі збивались в паралельній, де й становили більшість. В основній пройшло три вірменина,— крім згаданого вже Попаджанова, ще два приходящих; їм приходилось терпіти різні докуки, але вони тримались все-таки нашої класи.

Грузини й росіяне жили більш згідливо. Наслідком трудностей, які давала їм російська мова, а також і нахилу до лінощів і полудневого «солодкого нічого нероблення»[20] вони, звичайно, пасли задніх в науці, часто лишались на другий рік і взагалі проходили курс з великим опізненням або виходили з гімназії, не скінчивши її, але в товариських відносинах держались гідно, часто навіть займали першенство, не тільки завдяки своїм літам і фізичній силі, але й почуттю своєї хазяйської ролі. Грузинська аристократія, хоч як економічно й культурно слабка, переважно обдовжена й зруйнована матеріально, чула себе потомством владущої касти і дивилась згори і на російське урядництво, і військовість, що розпоряджалась в сім краю без неї, і на вірменських доробкевичів-капіталістів, що скуповували їх маєтки. І такими ж хазяями в краю чули себе й наші товариші-грузини в відносинах до нас. Але се були люди вдачі легкої, товариської, добродушної, а часом і туповатої, і з ними жилось взагалі легко нам — дітям сих зайдів, сеї касти, що, прийнявши в свою протекцію Грузію, так безсовісно обманула її сподівання, зломила всі обіцянки і зробила її своєю безправною провінцією.

Розуміється, ми не підозрівали сеї ролі. І батьки сих росіян, що вчилися тут, кождий зокрема, в величезній більшості з спокійною совістю присягли б, що вони нітрохи не повинні в тім злодійстві, яке було вчинене російським режимом і творилось далі руками сеї всеї урядничої класи. Кождий з них сповняв тільки свою службу, «чисто» заробляв свій кусник хліба,— багато з них навіть працювали з любов'ю для сього краю. Але, кінець-кінцем, злодійство тяглося, множилось, ширилось, заглублювалось, виїдало живі сили краю все глибше, і на сім, ним затроєнім грунті, не могло бути, розуміється, ніякої дійсно щирої й глибокої, свідомої приязні — вона могла яко-тако держатися тільки в атмосфері байдужості й аполітизму.

З сього погляду цікава була позиція магометан. Їх у нас було небагато, переважно се були, здається, стипендіати, на тих стипендіях, які здавна заснувала кавказька адміністрація задля «приласканія» мусульманської людності. Більшість їх була з кавказьких татар чи азербайджанських тюрків, як вони тепер себе називають; але з ними в одно єднались, принаймні для нас сторонніх, й ученики-магометане інших народностей,— та й взагалі магометане часто об'єднуються на основі релігійній, що покриває їх національні і всякі інші різниці. Головно се були поміщицькі сини. Почасти наслідком релігійної й культурної різниці, почасти завдяки простим, елементарним, але твердим моральним і побутовим принципам, які виховує в своїх людях іслам, вони тримались самостійно, незалежно, гідно; їх шанували більше ніж вірмен, але з ними не жили так товарисько, як з грузинами. В них дійсно відчувалась певна моральна сила, хоч культурно вони стояли низше і від грузинів, і від вірмен, і від росіян. Се була дійсно народність завойована, але не покорена.

Кінець-кінцем ся національна і всяка інша різноманітність впливала на те, що якогось духового зв'язку між нашою ученичою братією було дуже мало. Розуміється, людина — тварина товариська, а молодіж, діти особливо, почувають потребу в товаристві, спільності. Але завсіди мають велику вагу — в чім знаходять вони пункти стичності, грунт для об'єднання. Коли приготовишки або першокласники цілими годинами гралися в горіхи (подібно як ми колись в ⟨...⟩) або скакали в городки, підлітки і молодики старших клас мусіли шукати інших спільних інтересів. Був, розуміється, спільний фронт против нелюблених і небезпечних учителів, против начальства, безконечні жарти над людьми, які служили предметом жартів і бурсацьких штук, але сього не вистачало. Політика, як я вже сказав, в сих розмовах не забирала місця. Література — так же само сливе ні. Сорозмірно ученики читали мало, і коли читали, то більше для декорума, щоб мати змогу сказати, що читав те і те, і не підпасти під репутацію «неразвитого». Російська белетристика, розуміється, була змістом і складом своїх тем сим кавказцям, не тільки тубільцям, але і з росіян,— політичні й громадські теми її зачіпали їх дуже мало. Але я так само сливе не бачив у своїх товаришів — грузинів і вірмен — грузинської або вірменської книжки. Часами підіймавсь інтерес до опери, ходили до неї й говорили про неї. Поза тим, що лишалось — обопільні жарти, глузування, і теми скабрезні, ся найсумніша й найпоганіша сторона пансіонського життя. Вона, здається, являється невідмінним товаришем всякої казарми, всякого відірвання від нормальних умов життя, але там, де збираються докупи підлітки й молодики вже сексуально дозрілі,— як се, власне, має звичайно місце в мужеських конвіктах і пансіонах,— се явище особливо шкідливе. Брак духовних інтересів, недостача фізичного руху, спорту дає йому можливість розростатись, заповняти час, поганити уяву, наповняти її невідчепними брудними образами, викривляти все духове й фізичне життя. Розмови на сю тему ставали родом спорту, учасники одні перед другими виявляли якнайбільший цинізм, напускали його на себе як вищу марку, і коли хто-небудь виявляв неохоту до таких тем, умисно силували його слухати їх, брати участь в сих розмовах і оповіданнях. Далеко більше, ніж уся ся публіка могла виявити сей цинізм на практиці, бодай в якій мірі вона була промаринована, як я сказав, сими брудними темами, образами, способами трактувати з сього становища відносини родинні, відносини чоловіків і жінок, скрізь підозрівати розпусту, противнатуральні збочення,— де не було й сліду їх. Трохи не всі, хто обертавсь коло нас, були обсипані різними оповіданнями, переважно вповні фантастичними, засмерджені специфічним смородом сих оповідань.

XXXII

З четвертої класи я почав потроху оговтуватись в пансіонській і гімназіальній обстанові. Мене вже не мучили приставаннями. Навпаки, я здобував все більше авторитетне і до певної міри привілейоване становище. Як «круглий пятьорочник» я ставав предметом особливої уваги начальства і поважання товаришів і інших клас. Ученики старших клас поважали мене за очитання. Правда, близьких приятелів я не мав, і в міру того, як мої духові інтереси розширялись і інтелігенція зростала, товариство колег все менше могло давати мені. Від часу до часу траплялись зближення, які мене інтересували. Але чи то обставини не давали їм розвинутись, чи вичерпувавсь обопільний інтерес, тільки ми доволі скоро переконувались, що нам не по дорозі, і наші відносини слабли.

Се була велика шкода. Я через се сильно нудивсь. Міські знайомості давали мало інтересного, саме місто також. Розуміється, воно могло б дати, навпаки, дуже багато,— коли б хтось попровадив, відкрив передо мною його інтересні, цінні сторони, навчав шукати й цінити, що в нім було. Але, власне, нікому то не було в голові організувати щось вроді теперішніх історично-

географічних екскурсій, невважаючи на всі високі претензії нашої гімназії. Найпростіші речі приходять тільки з часом.

Теперішній Тифліс сливе весь належить XIX вікові — добі російській. Після страшного знищення, заданого йому перським шахом Ага-Магометом в 1790-х рр., за піддання Росії, в нім мало що зосталось цілого, і він забудувавсь наново — головно в другій половині XIX в. з замиренням Кавказа, коли почавсь більш інтенсивний економічний і культурний його зріст. В 1880-х рр. в нім було приблизно коло 100 тисяч людності, в більшості тубільної, грузинської й вірменської — майже по половині. Вона жила головно по передмістях, тим часом як центр займало російське урядництво та тубільна аристократія і вірменська плутократія. Головинський проспект і його продовження були головним осідком сих «верхніх сотень»; вони були збудовані з претензіями на столичність, але тому самому й не мали нічого цікавого. Тут же були скуплені різні урядові й фінансові інституції. Поза тим були переважно домки кавказького типу — двохетажні, з деревляними галерейками на легких стовпчиках, вони лізли по згір'ю гори св. Давида і в інших напрямах окружали бюрократично-аристократичний Тифліс. Тільки за Курою німецька колонія, вздовж Михайлівської вулиці, широкої, рівної й доволі чистої, що провадила до Муштаїдського городка, мала характер провінціального європейського міста.

На узбіччю стояли пам'ятки старого Тифліса — його стара кафедра, Сіонський собор, початий, як казали, за царя Вахтанга і докінчений в XI—XVII в., коли Тифліс став столицею Грузинського царства, замість Мцхету. Метехський замок, міська цитаделя, вибудована турками в XVI в., коли вони заволоділи Тифлісом, за Росії повернена на в'язницю, і в ній старинна, одна з найстарших грузинських церков з міською святою, замученою, мовляв, в тім же V віці; як збудовано сю церкву. Над Сололаками останки старшої грузинської цитаделі — імпозантні руїни твердині, під котрими на згір'ю, зверненім до полудня і захищенім від холодних вітрів, розведено досить великий ботанічний город. Вірменська кафедра — Ванкський собор — пізніша часом, десь з XV в., також небезінтересна. Але наше пансіонське чи гімназіальне начальство ніколи не подужало організувати прогулки, щоб оглянути сі старі пам'ятки, дорогоцінні предмети старини й мистецтва, що переховуються в них. Була се політика — не ворушити складних, міжнаціональних питань, зв'язаних з сею стариною, не дражнити національних антагонізмів, не чіпати політики? Чи просте недбальство, лінивство й опортунізм, який кінець-кінцем вінчався заведенням тої військової муштри?

Факт той, що прогулки, які при добрій погоді сливе щонеділі робились для пансіонерів, які не мали куди піти в відпустку, під проводом дежурного помічника воспитателя замість незвичайно інтересних і цінних екскурсій перетворялись так сказати в нудну козотупку, відбувану як за панщину, що хто тільки як міг старавсь відкараскатись від неї. Найчастіше ходили на будову нової залізниці з Тифлісу на Баку, де сипали тоді високу трасу, що мала бути зв'язана мостом. Парами, як арештанти, під наглядом дядька ми йшли за місто, доволі далеко, тут перепочивали на голім і порожнім розкопанім для сеї траси місці, де не було нічого інтересного, і сею ж дорогою вертали назад. Щось нуднішого і абсурднішого трудно було б уявити. Більш-менш такі самі були прогулки до монастиря св. Давида до Муштаїду. Ходили часом до згаданого ботанічного городу, але ніколи не постарались, щоб хто-небудь з адміністрації сього городу, хоч в загальних рисах познайомив нас з тими незвичайними рослинами, що росли тут. Ходили до музею — дуже інтересного і різнородного, і тут знов не було кому пояснити нам чи природничих колекцій, живих і мертвих, чи мальовничих етнографічних груп, представлених в манекенах різних народностей сього єдиного щодо етнографічного багатства кутка, яким являвсь ще недавно Кавказ, чи пам'яток місцевої археології й мистецтва — теж незвичайно багатої й різнородної, де перехрещувались впливи романсько-візантійські з вавілонсько-перськими. Хоч би навіть ті фрески з місцевої історії, почавши від Ноя і Медеї з Язоном, що прикрашали стіни музею, нам

коли-небудь взяли труд пояснити. А так полишені самі о собі, ми переказували тільки малоінтересні оповідання про те, що в Язоні маляр змалював котрогось з синів намісника, в. кн. Михайла Николаєвича, а в Медеї котрусь з грузинських аристократок і т. д.

Я вже не кажу, як би було цінно, коли б нас повели коли-небудь на тифліські базари, де дрібні антиквари-тубільці продавали різні автентичні й фальшовані старинності, і тут же на місці їх поправляють або й роблять, де різні ремісники — від пекарів до ювелірів — тут же, на очах публіки, в своїх нехитрих робітнях, на азіатський спосіб виробляють свої товари. Все се при скільки-небудь інтелігентнім коментуванню могло б дати незвичайно інтересний матеріал для наших інтересів, спостережень, занять, але сього не було.

ПРИМІТКИ

[1] Способу життя (англ.).
[2] Агіографія, чи агіологія — вивчення житій святих.
[3] Іспитами на атестат зрілості.
[4] Шовковичне.
[5] П'ятий археологічний з'їзд відбувсь у Тифлісі у вересні 1881 року.
[6] Гулак Микола Іванович (1822 — 26.V.1899) — український революційний демократ, педагог і вчений.
[7] Антонович Володимир Боніфатійович (18.I 1834 — 8.III 1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Написав замітку «Про результати Тифліського археологічного з'їзду 1881 р.» (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2. — Отд. I, с. 156—160).
[8] Мельник-Антонович Катерина Миколаївна (9.XI 1859 —12.I 1942) — український археолог. Переклала тексти до двотомника «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Вип. I—II. — К., 1890—1896). Уклала «Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославле» (Вип. I. — К., 1893).
[9] Тифліську гімназію засновано 1830 року, отже, ювілей відбувся 1880-го.
[10] Цим словом у закритих навчальних закладах звалися загальні спальні.
[11] Люпанар — дім розпусти в стародавньому Римі.
[12] М. Грушевський має на увазі видання: «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва: признання кирило-мефодіївців» // Збірник пам'яті Т. Шевченка (1814—1914). Приладив до друку М. Грушевський. Вид Укр. наук. т-ва в Києві. — К., 1915.
[13] Ці матеріали з'явились у восьмому томі журналу за 1899 рік.
[14] Йдеться про публікацію: Єгіазаров С. Пам'яті моїх учителів і керовників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького // Наше минуле. — 1918. — Липень — серпень. — Число 1. — С. 44—53.
[15] Відоме видання: Гулак Н. Опыт геометрии о четырех измерениях: Геометрия синтетическая (Тифлис, 1877).
[16] Толстой Дмитро Андрійович (1823—1889) — обер-прокурор синоду (1865—1880), міністр народної освіти (1866—1880), міністр внутрішніх справ (1882—1889).
[17] «Українсько-російський словник» Андрія Ніковського (К., 1926) чи не єдиний фіксує значення цього слова: фразер.
[18] Інтруз (від лат. intrudo — вштовхую) — те, що здійснює вторгнення.
[19] Олександр II був убитий за вироком виконавчого комітету «Народної волі» 1 березня 1881 року.
[20] Італійський вираз — ildolce far niente.

Далі буде.